UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Oude waarheden: over de terugkeer van de klassieke oudheid in de verlichtingshistoriografie

Velema, W.R.E.

DOI

[10.5117/TVGESCH2014.2.VELE](https://doi.org/10.5117/TVGESCH2014.2.VELE)

Publication date

2014

Document Version

Final published version

Published in

Tijdschrift voor Geschiedenis

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Velema, W. R. E. (2014). Oude waarheden: over de terugkeer van de klassieke oudheid in de verlichtingshistoriografie. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 127(2), 229-246.
<https://doi.org/10.5117/TVGESCH2014.2.VELE>

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (<https://dare.uva.nl>)

Oude waarheden

Over de terugkeer van de klassieke oudheid in de verlichtingshistoriografie

Wyger R.E. Velema

TVGESCH 127 (2): 229–246

DOI: 10.5117/TVGESCH2014.2.VELE

Abstract

Since the publication of Peter Gay's *The Enlightenment: An Interpretation*, scholarly interest in the classical presence in Enlightenment culture has waned. Over the past decade, however, this topic has returned to center stage. This review article discusses the ways in which recent research has contributed to the rediscovery of the classical past in the Enlightenment. It starts with an evaluation of the current reinterpretation of the *Querelle des anciens et des modernes*, continues with an overview of recent scholarship on the various intellectual and institutional environments in which knowledge of the classical past was acquired and transmitted, and ends with a discussion of the crucial role of the ancient world in eighteenth-century historiography and political thought. In its conclusion the article draws attention to the many ways in which recent scholarship on the eighteenth-century reception of the classics has broken new ground. It also argues that the 'classical turn in Enlightenment studies' is still unjustifiably neglected in general interpretations of the Enlightenment.

Keywords: Enlightenment; classical antiquity; ancients and moderns; classical receptions; historiography

In de historiografie over de Verlichting heeft de omgang met de klassieke oudheid lange tijd weinig aandacht gekregen. De afgelopen jaren echter hebben onderzoekers het belang van dit onderwerp op spectaculaire wijze herontdekt. In dit besprekingsartikel wordt, aan de hand van een aantal recente publicaties, inzichtelijk gemaakt hoe er tegenwoordig over de

receptie van de klassieken in de eeuw van de Verlichting wordt gedacht.

Bijna een halve eeuw geleden verscheen, in twee delen, Peter Gays monumentale studie *The Enlightenment. An interpretation*. In dit indrukwekkende werk, dat door de auteur werd gepresenteerd als een proeve van de 'social history of ideas', maar dat in

feite een tamelijk traditionele vorm van ideeëngeschiedenis behelsde, werd de Verlichting als een eenheid beschouwd en was het bovendien evident dat het centrum van deze intellectuele beweging in Frankrijk en in het bijzonder in Parijs moest worden gezocht. Belangrijker nog was het feit dat Gay de Verlichting nadrukkelijk presenteerde als het begin van de Westerse moderniteit.¹ Met die opvatting verzette hij zich vooral tegen de invloedrijke interpretatie van Carl Becker, die de Verlichting in een klein maar bijzonder invloedrijk boekje uit 1932 had voorgesteld als een geseculariseerde vorm van het christendom en mede daarom als uiteindelijk hoogst traditioneel.² Om aan te tonen dat de Verlichting modern was gebruikte Gay een ingewikkeld dialectisch verklaringsschema. Door een beroep te doen op de klassieke traditie (these: 'the appeal to antiquity') konden de *philosophes* met succes de strijd aanbinden met het christendom (antithese: 'the tension with Christianity'), om daar uiteindelijk als autonome en seculiere moderne overwinnaars uit te komen (synthese: 'the pursuit of modernity'). Gay besteedde honderden bladzijden aan de achttiende-eeuwse omgang met de klassieke traditie, die in zijn ogen vooral om haar heidendom cruciaal was voor de genese van het verlichtingsdenken, en hij benadrukte de alomtegenwoordigheid van het klassieke erfgoed in het denken van de *philosophes*. Uiteinde-

lijk echter constateerde hij dat de verlichters de oudheid achter zich lieten.

Gays erudiete boek werd door velen welwillend ontvangen en groeide uit tot een standaardwerk, maar was toch eerder de afsluiting van een tijdperk in de historiografie dan een nieuw begin. Dat bleek bijvoorbeeld duidelijk uit de recensie van de toentertijd hemelbestormende Robert Darnton, waarin deze niet alleen uiteenzette dat de door Gay bedreven vorm van intellectuele geschiedenis bijzonder ouderwets was, maar bovendien benadrukte dat diens hele dialectische schema niet deugde. Als de klassieke traditie van zulk overwegend belang was geweest bij het ontstaan van de Verlichting, zo vroeg Darnton zich af, waarom was die Verlichting dan eigenlijk niet al in de Renaissance begonnen? Voor hemzelf was het antwoord op deze vraag overduidelijk. Het waren helemaal niet de klassieken, maar een hele reeks zestiende- en vooral zeventiende-eeuwse denkers – van Bacon tot Newton – die aan de wieg van de achttiende-eeuwse Verlichting hadden gestaan. Dat had ook Gay zelf overigens moeten toegeven, zo merkte Darnton op, want in *The Enlightenment* had hij de onmisbare zeventiende-eeuwse intellectuele voorlopers van de Verlichting via een achterdeur uiteindelijk toch binnengesmokkeld, hoewel deze manoeuvre zijn omvattende dialectische these geheel ondermijnde.³ Het scherpe meningsverschil tussen Darnton en Gay over het achttiende-eeuwse belang van de klassieke traditie zou voorlopig het laatste moment blijken te zijn waarop dit onderwerp uitgebreid en prominent aan bod kwam. Dat was niet alleen het geval omdat Darnton genadeloos

1 Peter Gay, *The Enlightenment. An interpretation* (2 dln., New York 1966-1969); zie voor Gays methodologische claims: Peter Gay, 'The social history of ideas. Ernst Cassirer and after', in: Kurt H. Wolff en Barrington Moore, Jr. ed., *The critical spirit. Essays in honor of Herbert Marcuse* (Boston 1967) 106-120.

2 Carl Becker, *The heavenly city of the eighteenth-century philosophers* (New Haven 1932). Deze *Storrs Lectures* uit 1931 zijn sinds hun verschijning in 1932 tientallen malen herdrukt en nog steeds in druk beschikbaar.

3 Robert Darnton, 'In search of the Enlightenment. Recent attempts to create a social history of ideas', *Journal of Modern History* 43 (1971) 113-132.

een essentiële zwakte in de inhoudelijke argumentatie van Gay had blootgelegd, maar ook omdat de verlichtingsgeschiedschrijving zich in toenemende mate begon te richten op terreinen die niet in de eerste plaats vroegen om grote aandacht voor de klassieke oudheid. Die oudheid was hooguit van zijdelings belang bij de bestudering van de vele nationale verlichtingsvarianten die vanaf de jaren 1980 sterk opkwam, was ook grotendeels afwezig in het debat over de relatie tussen christendom en Verlichting dat voortvloeide uit het langzaam groeiende inzicht dat de Franse Verlichting niet de maat aller dingen was, en speelde al evenmin een rol in de baanbrekende pogingen – onder meer van Darnton zelf – om de sociale verbreiding van het verlichtingsdenken en de vele vormen van verlichte sociabiliteit in kaart te brengen.⁴

Er was echter één belangrijk onderzoeksgebied waarin de aandacht voor achttiende-eeuwse doorwerking van de klassieken niet alleen niet verflauwde, maar zelfs een spectaculaire opbloei beleefde: de geschiedenis van het politieke denken. Juist in de periode dat de verlichtingshistoriografie zich grotendeels van de oudheid afwendde, vestigden J.G.A. Pocock en Quentin Skinner – de grondleggers van wat later als de Cambridge School bekend zou komen te staan – de aandacht op het enorme belang van de klassieken voor het vroegmoderne politieke denken. Hoewel zij aanvankelijk allebei vooral geïnteresseerd waren in het ontstaan van op de klassieke oudheid geïnspireerde vormen van stedelijk republikanisme in de Italiaanse

late middeleeuwen en Renaissance, werd al snel duidelijk dat hun onderzoekingen naar het ‘klassieke republikanisme’ of, zoals Skinner het prefereert, de ‘neo-roman theory’, van groot belang waren voor het hele tijdvak tot en met de revoluties van de late achttiende eeuw.⁵ De zeventiende- en achttiende-eeuwse doorwerking van deze vormen van klassiek geïnspireerd republikeins denken is inmiddels het onderwerp geworden van tientallen studies.⁶ Het politieke denken van de Amerikaanse en de Franse revoluties, lange tijd beschouwd als uitvloeisel van het programma van een als ondubbelzinnig modern opgevatte Verlichting, laat zich bovendien, zo lijkt de nieuwe consensus te zijn, het beste begrijpen als een ingewikkelde theoretische strijd tussen politieke *anciens* en *modernes*.⁷

Opmerkelijk genoeg is de laatste jaren vrij plotseling ook op andere terreinen dan dat van de geschiedenis van het politieke

5 J.G.A. Pocock, *The Machiavellian moment. Florentine political thought and the Atlantic republican tradition* (Princeton 1975); Quentin Skinner, *The foundations of modern political thought* (2 dln., Cambridge 1978); Quentin Skinner, *Liberty before liberalism* (Cambridge 1998).

6 Zie bijvoorbeeld Gordon S. Wood, *The radicalism of the American Revolution* (New York 1992); Carl J. Richard, *The founders and the classics. Greece, Rome, and the American Enlightenment* (Cambridge MA en Londen 1994); Keith Michael Baker, *Inventing the French Revolution* (Cambridge 1990); idem, ‘Transformations of classical republicanism in eighteenth-century France’, *Journal of Modern History* 73 (2001) 32–53; David Wootton ed., *Republicanism, liberty, and commercial society, 1649–1776* (Stanford 1994); Martin van Gelderen en Quentin Skinner ed., *Republicanism. A shared European heritage* (2 dln., Cambridge 2002); Jonathan Scott, *Commonwealth principles. Republican writing of the English Revolution* (Cambridge 2004); Wyger R.E. Velema, *Republicans. Essays on eighteenth-century Dutch political thought* (Boston en Leiden 2007).

7 Zie bijvoorbeeld Andreas Kalyvas en Ira Katznelson, *Liberal beginnings. Making a republic for the moderns* (Cambridge 2008).

4 Baanbrekende werken voor deze veranderende historiografische oriëntatie waren Roy Porter en Mikuláš Teich ed. *The Enlightenment in national context* (Cambridge etc. 1981) en Robert Darnton, *The business of Enlightenment. A publishing history of the Encyclopédie 1775–1800* (Cambridge MA en Londen 1979).

denken de belangstelling voor de rol van de Grieks-Romeinse oudheid in de achttiende eeuw weer sterk toegenomen. Dan Edelstein, een van de exponenten van deze ontwikkeling, spreekt in dit verband zelfs van een 'classical turn in Enlightenment studies'.⁸ Zoals dat met veel historiografische heroriëntaties het geval is, is het niet eenvoudig een duidelijke reden voor deze hernieuwde belangstelling voor de klassieken in de geschiedschrijving over de Verlichting aan te geven. Het is echter wel mogelijk om te wijzen op een paar factoren die ertoe hebben bijgedragen. Allereerst heeft er op het omvangrijke terrein van de doorwerking van de klassieken een grote verschuiving plaatsgevonden. De bestudering van een relatief statische 'klassieke traditie' is grotendeels vervangen door onderzoek naar de receptie en appropriatie van de klassieken in verschillende specifieke historische contexten.⁹ Daardoor zijn de klassieken plotseling weer veel interessanter geworden voor intellectueel historici, die immers al geruime tijd vertrouwd zijn met het historische contextualisme van de Cambridge School. Meer specifiek op het gebied van de achttiende eeuw kan gewezen worden op het feit dat het grote debat van de afgelopen decennia over de betekenis van het klassieke republikanisme voor het denken van zowel verlichters als revolutionairen uiteindelijk heeft bijgedragen aan de hernieuwde belangstelling voor de klassieke presentie op andere terreinen van

het achttiende-eeuwse culturele en intellectuele leven. Ten slotte is er het eenvoudige gegeven dat er wel een buitengewoon selectieve blik en een onverantwoorde bevangenheid door historiografische modes voor nodig zijn om te ontkennen dat de oudheid prominent in de achttiende eeuw aanwezig was. Om Dan Edelstein nogmaals te citeren: 'To put matters bluntly, antiquity is just *there*: it is an imposing presence in Enlightenment literature, political thought, and philosophy, as well as in its fashion, style, and art'.¹⁰

Hoe onweerspreekbaar deze laatste observatie ook lijkt te zijn, zij neemt natuurlijk niet weg dat elke generatie onderzoekers eigen vragen stelt en eigen interpretaties ontwikkelt. Dit artikel bespreekt, aan de hand van een aantal recente werken, de manier waarop er thans met de aanwezigheid van de klassieke oudheid in de achttiende eeuw wordt omgegaan. Daarbij komt allereerst de hernieuwde belangstelling voor, en de herinterpretatie van, de *Querelle des anciens et des modernes* aan de orde. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de verschillende intellectuele milieus waarin in de eeuw van de Verlichting kennis over de oudheid circuleerde en werd verworven. Het derde en laatste deel van het artikel richt zich op de aanwezigheid van de klassieke oudheid in de geschiedschrijving en het politieke denken van de achttiende eeuw.

De *Querelle* opnieuw bezien

In de zesendertigste brief (gedateerd 1713) van zijn in 1721 verschenen *Lettres Persanes* liet Montesquieu, nooit te beroerd om zijn tijdgenoten een lachspiegel voor te houden,

8 Dan Edelstein, 'The classical turn in Enlightenment studies', *Modern Intellectual History* 9 (2012) 61-71.

9 Indrukwekkende en relatief recente publicatierelken die van deze belangstelling voor de receptie van de klassieken getuigen zijn bijvoorbeeld *Classical Presences* (Oxford UP) en *Transformationen der Antike* (De Gruyter). Zie voor een algemeen overzicht van de stand van zaken in de klassieke receptiestudies: Lorna Hardwick en Christopher Stray ed., *A companion to classical receptions* (Malden etc. 2008).

10 Edelstein, 'Classical turn', 62.

een van zijn fictieve Perzen, Uzbek, verslag uitbrengen over het culturele leven in Parijs. Uzbek meldt dat de *beaux esprits* van Parijs graag in koffiehuizen rondhangen en daar kinderachtige onderwerpen bespreken die van geen enkel nut voor hun vaderland zijn: 'Par exemple, lorsque j'arrivai à Paris, je les trouvai échauffés, sur une dispute, la plus mince qui se puisse imaginer: il s'agissoit de la réputation d'un vieux poète grec dont, depuis deux mille ans, on ignore la patrie, aussie bien que le temps de sa mort'.¹¹ Die oude Griekse dichter was natuurlijk Homerus en met dit citaat zitten we midden in de Querelle des anciens et des modernes, de strijd tussen de ouden en de modernen die in 1687 met Charles Perraults *Siècle de Louis le Grand* was losgebarsten, decennialang werd voortgezet, en in zijn Engelse variant bekend werd als *the Battle of the Books*. Hoewel Montesquieus observaties evident satirisch waren bedoeld, bleef iets van zijn benadering toch ook vaak in latere meer serieuze besprekingen van de Querelle doorklinken. Historici en literatuurhistorici hebben deze heftige woordenstrijd vaak afgedaan als niet veel meer dan een oppervlakkige schermutseling tussen de verdedigers van de (vooral literaire) autoriteit van de klassieken en de aanhangers van de superioriteit van de modernen, waarbij eigenlijk aldoor al duidelijk was dat de laatste partij zou zegevieren. Larry F. Normans elegant geschreven *The shock of the ancient* laat overtuigend zien dat een dergelijke interpretatie onvoldoende recht doet aan het belang van de Querelle en dat het daarentegen in dit conflict om heel fundamentele intellectuele problemen ging.¹²

¹¹ Montesquieu, *Oeuvres complètes*, ed. R. Caillois (2 dln., Parijs 1949-1951) I, 182-183.

¹² Larry F. Norman, *The shock of the ancient. Literature and history in early modern France* (Chicago en Londen 2011).

Larry F. Norman, *The shock of the ancient. Literature and history in early modern France* (Chicago en Londen 2011)

Aan de basis van de Querelle lag, aldus Norman, bij alle betrokkenen een nieuwe vorm van historisch besef. In zijn verklaring voor het ontstaan van dat nieuwe besef wijkt hij niet echt af van de gebaande paden: de ontwikkeling van de humanistische filologie, de ontdekking van nieuwe geografische werelden en bovenal de wetenschappelijke revolutie van de zeventiende eeuw zorgden voor een scherp bewustzijn dat de oudheid en de moderne tijd door een diepe kloof van elkaar waren gescheiden. De originaliteit van Normans bijdrage ligt vooral in zijn genuanceerde en verrassende behandeling van de consequenties van dit nieuwe historische bewustzijn. Daarbij benadrukt hij dat zowel ouden als modernen zich bewust waren van de afstand tussen oudheid en moderne tijd en dat de Querelle dus in zekere zin een strijd was binnen het kamp van de modernen. Bovendien laat hij aan de hand van tal van voorbeelden zien dat de spanning tussen oud en modern buitengewoon complex was en dat verschillende visies bij een en dezelfde persoon naast el-

kaar konden bestaan: 'there are Ancient and Modern positions to be found in writings, but no pure and simple Ancients and Moderns among actual writers'(49).

Hoe zagen die onderscheiden posities er volgens Norman uit? De kern van zijn betoog is dat het nieuwe historische bewustzijn het mogelijk maakte de oudheid als anders, vreemd en zelfs schokkend te ervaren, maar dat daar heel verschillende conclusies aan werden verbonden. In de moderne argumentatie werd benadrukt dat de oudheid, en dan vooral de Homerische oudheid, vergeleken met de moderne tijd als primitief en gebrekkig moest worden beschouwd. In politieke zin kon zij niet tippen aan de ordelijke absolute monarchie van het moderne Frankrijk, op religieus terrein was haar onbeholpen en heidens polytheïsme een abominatie, en in cultureel opzicht kenmerkte de oudheid zich door een immorele bothed die voor de moderne mens, gewend aan geraffineerde en verfijnde omgangsvormen, volkomen onaanvaardbaar was. De literatuur van de oudheid moest dan ook worden aangepast aan de eisen van de moderne tijd, zoals Antoine Houdar de La Motte probeerde te doen door de meest 'schokkende' elementen uit zijn versie van de Ilias te verwijderen.

Opmerkelijk genoeg ging het oude standpunt in de Querelle een heel eind met dit alles mee, zij het dat men de heidense en politiek tumultueuze ouden met hun ongepolijste omgangsvormen niet zo zeer veroordeelde, als wel als exponenten van een geheel andere beschaving wenste te beschouwen. Het oude standpunt in de Querelle kenmerkte zich kortom door een historisch relativisme dat thans moderner aandoet dan het standpunt van de toenmalige modernen. Datzelfde gold ook voor de

literaire argumentatie van het oude kamp: daar zag met in de ruwe eenvoud van bijvoorbeeld Homerus iets subliems, dat niet gevat kon worden in de dorre geometrische en moralistische eisen die het moderne kamp aan alle literatuur wenste te stellen. Ook hier dus anticipeerden de argumenten van de *anciens*, ook wel bekend als de 'Cabale du Sublime', in veel opzichten meer op toekomstige intellectuele ontwikkelingen dan die van de *modernes*.

Ook in Dan Edelsteins *The Enlightenment. A genealogy* is de Querelle van groot belang.¹³ Anders dan Norman is Edelstein in zijn zeer impressionistische, maar fascinerende essay echter vooral – zoals zijn titel al suggereert – geïnteresseerd in de betekenis van Querelle voor de latere Verlichting. Edelsteins opstel is een pleidooi om de Verlichting weer primair te beschouwen als een ideeënhistorisch verschijnsel en niet langer uitsluitend de nadruk te leggen op de bestudering van achttiende-eeuwse vormen van sociabiliteit of op de verschillende 'media' die in de achttiende-eeuwse communicatiegemeenschap werden gebruikt.¹⁴ Om dat punt kracht bij te zetten grijpt hij expliciet terug op het werk van Peter Gay, die niet alleen begreep dat de Verlichting vooral om ideeën draaide, maar ook dat de klassieken in de verlichte ideeënwereld een buitengewoon prominente plaats bekleedden (4-5). Anders dan Gay wenst Edelstein de Verlichting echter niet te beschouwen als het begin van de Westerse moderniteit, maar richt hij zich in de eerste plaats op haar zelfbeeld. Sterker nog, hij ziet de Verlichting vooral als het verhaal dat de philosophes en anderen over zichzelf vertelden:

¹³ Dan Edelstein, *The Enlightenment. A genealogy* (Chicago en Londen 2010).

¹⁴ Dat laatste is bijvoorbeeld in extreme mate het geval in Clifford Siskin en William Warner ed., *This is Enlightenment* (Chicago en Londen 2010).

'More than anything, the Enlightenment seems to have been the period when people thought they were living in an age of Enlightenment' (73). Dat verhaal, zo zet hij uiteen, was een historisch verhaal dat zijn oorsprong vond in de Franse Querelle.

Dan Edelstein, *The Enlightenment. A genealogy* (Chicago en Londen 2010)

Die Querelle, zo benadrukt Edelstein, was het moment waarop onder andere de verworvenheden van de wetenschappelijke revolutie van de zeventiende eeuw leidden tot een intense historische reflectie over de vraag wat het heden onderscheidde van het verleden, en vooral van het klassieke verleden. Evenals Norman legt Edelstein uit dat de scheidslijnen in dit conflict vaak ondoorzichtig waren en dat de partijen soms dicht bij elkaar stonden. Desalniettemin is het voor hem duidelijk dat de modernen onder leiding van Perrault bovenal bezig waren met een 'unabashed celebration of present greatness' (40), waarin voor de klassieken geen blijvende rol meer was weggelegd. De anciens hadden met veel aspecten van de moderne argumentatie

weinig moeite, maar benadrukten dat de *esprit philosophique* die nu leek te triomferen sterk schatplichtig was en bleef aan de klassieke oudheid. En het was dit laatste verhaal, zoals bijvoorbeeld geformuleerd door Fénelon en Dubos, dat verrassend genoeg het historische zelfbeeld van de Verlichting zou gaan domineren. Deze visie is Edelstein inmiddels op dezelfde kritiek komen te staan als Gay indertijd: namelijk dat hij de philosophes zou reduceren tot Renaissancehumanisten.¹⁵ Dat is echter niet juist: de philosophes celebreeerden volgens Edelstein de moderniteit, alleen het was een moderniteit die zij ondenkbaar achtten zonder de inbreng van de klassieken en die alleen al daarom sterk verschilde van wat wij tegenwoordig onder moderniteit verstaan. Het was in die geest dat philosophes als d'Alembert opnieuw aandacht vroegen voor de klassieke prestaties op het gebied van de (natuur)wetenschappen, dat de verlichte aanhangers van een natuurlijke religie bijzonder geïnteresseerd waren en bleven in de religieuze praktijken van de oudheid, en dat de belangrijkste verlichte politieke denkers met het grootste gemak klassieke en moderne thema's combineerden. Edelstein slaagt er kortom in dit korte maar opwindende opstel in de problemen van Gays dialectiek te overwinnen en de verlichte preoccupatie met zowel klassieke oudheid als moderniteit begrijpelijk te maken.

Intellectuele milieus en netwerken

Waar bijdragen als die van Norman en Edelstein ons inzicht vergroten in de ma-

¹⁵ Annelien de Dijn, 'From the Enlightenment to the Terror. New genealogies', *Modern Intellectual History* 10 (2013) 153-162, aldaar 160.

nieren waarop de klassieke oudheid conceptueel van wezenlijk belang bleef in de Verlichting, daar richt een aantal andere recente studies zich meer op de omstandigheden waaronder en de intellectuele milieus waarin gedurende de achttiende eeuw met de oudheid werd omgegaan. De 'classical turn' in de bestudering van de Verlichting bouwt daarmee duidelijk voort op het vele onderzoek van de afgelopen decennia naar verlichte vormen van sociabiliteit en naar de omgevingen en netwerken waarin de intellectuele gedachtewisseling zich in de achttiende eeuw afspeelde.¹⁶ Door de achttiende-eeuwse belangstelling voor de oudheid in een specifieke sociale, culturele en institutionele context te plaatsen, maken deze studies vooral duidelijk dat er geen sprake was van de transmissie van een monolithische 'klassieke traditie'. Zij werpen licht op de uiteenlopende vormen waarin men zich de oudheid in de achttiende eeuw toe-eigende en laten zien dat kennis over de oudheid in zeer uiteenlopende milieus werd verworven.

Een traditionele vorm van omgang met de klassieken die in de achttiende eeuw nog altijd enigszins levensvatbaar bleek te zijn was de Latijnse Republiek der Letteren, de *respublica litterarum latinarum*. Dr. Gerard Nicolaas Heerkens (1726-1801), de hoofdfiguur in het door de Australische neo-Latiniste Yasmin Haskell geschreven *Prescri-*

bing Ovid, was een bijzonder ijverig lid van deze Republiek.¹⁷ Heerkens was in veel opzichten een buitenbeentje. Geboren op het desolate Groningse platteland nabij Sappemeer, katholiek, opgeleid door de Jezuïeten in Meppen in Westfalen, ontwikkelde hij een buitengewoon veelzijdige belangstelling. Hij was een gepromoveerd medicus, maar ook een antiquaar met een levendige interesse voor de Romeinse geschiedenis, een niet onverdienstelijk beoefenaar van de natuurlijke historie, en bovenal een in Latijnse verzen schrijvende dichter, die een levenslange obsessie had met zowel de stijl als de literaire *persona* van de Romeinse dichter Ovidius. Heerkens was productief: hij schreef in het Latijn over de gezondheid van geleerden (*De valitudine litteratorum*), over zijn belevenissen in Italië (*Notabilia; Italica*), over historische helden (*Icones*) en noordelijke vogels (*Aves Frisicae*), en produceerde ten slotte ook nog tal van medische epigrammen (*Empedocles*). Nadat hij zich al op jeugdige leeftijd in Groningen onmogelijk had gemaakt door te weigeren de plaatselijke literaire elite serieus te nemen, ontvluchtte hij het hoge noorden met regelmaat: hij studeerde in Leiden, bracht een jaar in Parijs door (waar hij met onder anderen Voltaire en d'Alembert in contact kwam) en bereisde Italië. Daarnaast onderhield hij een uitvoerige correspondentie met geleerden en (kerkelijke) gezagsdragers uit heel Europa.

16 De literatuur over verlichte vormen van sociabiliteit is inmiddels zeer omvangrijk. Tot de belangrijkste vroege studies op dit gebied behoorden Daniel Roche, *Le siècle des lumières en province. Académies et académiciens provinciaux, 1680-1789* (2 dln., Den Haag en Parijs 1978); Richard van Dülmen, *Die Gesellschaft der Aufklärer. Zur bürgerlichen Emanzipation und aufklärerischen Kultur in Deutschland* (Frankfurt am Main 1986); W.W. Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1987). Zie ook James Van Horn Melton, *The rise of the public in Enlightenment Europe* (Cambridge 2001).

17 Yasmin Haskell, *Prescribing Ovid. The Latin works and networks of the Enlightened Dr Heerkens* (Londen etc. 2013).

Yasmin Haskell, *Prescribing Ovid. The Latin works and networks of the Enlightened Dr Heerkens* (Londen etc. 2013)

Men kan het alleen maar eens zijn met Haskell's observatie dat dit alles laat zien dat er in de achttiende eeuw nog door velen van het Latijn gebruik werd gemaakt. Dat gegeven was immers ook voor het verschijnen van haar boek algemeen bekend. De auteur gaat echter verder en meent dat er meer aan de hand was. Zij ontwaart op basis van de bestudering van Heerkens en zijn netwerk niets minder dan het bestaan van een 'Latin Enlightenment'. Over de zin van dit concept kan men ernstige twijfel hebben. Nergens in het boek blijkt wat de inhoud van een dergelijke Latijnse Verlichting zou zijn geweest. Haskell komt wel met een paar gemeenplaatsen over Heerkens' geloof in de vooruitgang en het menselijke geluk en over zijn culturele relativisme, maar doet daar verder nauwelijks iets mee. Ook in zijn netwerk valt van een Latijnse Verlichting niet heel veel te bespeuren. Heerkens had, zoals Haskell zelf toegeeft, uiteindelijk toch bovenal contacten in de 'Jesuit Republic of Latin Letters' (232) en

zijn Latijnse verzen pasten allereerst in de traditie van Jezuitische didactische poëzie waar zij zelf al eerder over heeft geschreven.¹⁸ Het was dan ook misschien beter geweest als dit boek de werken van Heerkens zelf wat grondiger had geanalyseerd. Men had bijvoorbeeld graag meer gehoord over zijn enthousiasme voor de spectaculaire opgravingen in Herculaneum, waar hij een ontmoeting had met de beroemdste achttiende-eeuwse antiquaar uit Napels, het prominente lid van de Accademia Ercolanese Alessio Mazzocchi.¹⁹ Maar ook daarvan kan men zich uiteindelijk toch afvragen of dit niet wat te veel eer voor deze zichzelf sterk overschattende en marginale figuur geweest zou zijn. Heerkens rekende zijn ontdekking van een tragedie van de Romeinse dichter Lucius Varius tot de meest significante gebeurtenissen van de achttiende eeuw, op één lijn te stellen met de eerste ballonvaart en de opgravingen in Herculaneum en Pompeï. In 1792 werd onomstotelijk vastgesteld dat het hier een jeugdwerk van de Italiaanse Renaissance-humanist Gregorio Correr betrof.

Een geheel andere en zonder twijfel veel opwindender context waarin de achttiende-eeuwse omgang met de oudheid gestalte kreeg was die van de Engelse culturele sociabiliteit. Dat de achttiende-eeuwse Engelsen geobsedeerd waren door de klassieke oudheid, de status van hun land als grote mogendheid graag vergeleken met die van het Romeinse Rijk, hun landhuizen en *folies* in neoclassicistische stijl vormgaven en op grote schaal klassieke antiquiteiten

18 Yasmin Haskell, *Loyola's bees. Ideology and industry in Jesuit didactic poetry* (Oxford 2003).

19 Door Haskell ten onrechte Antonio Mazzocchi genoemd (22). Zie over deze belangrijke figuur de fraaie studie van Giovanna Ceserani: *Italy's lost Greece. Magna Graecia & the making of modern archeology* (Oxford 2012) 49-68.

verzamelden, onder andere tijdens hun vele Grand Tours naar Italië, wisten we al uit tal van oudere publicaties.²⁰ Die kennis is nu aanzienlijk verrijkt door de verschijning van twee fraaie boeken van Bruce Redford en Jason M. Kelly over de Society of Dilettanti.²¹ Dit curieuze en controversiële genootschap ontstond in het begin van de jaren 1730 als een soort dinerclub van vooral aristocratische voormalige Grand Touristen. Horace Walpole, die overigens geen lid was, merkte in 1743 op dat de belangrijkste voorwaarde voor lidmaatschap van het gezelschap, waar het *nunc est bibendum* inderdaad hoog in het vaandel stond, een uiterst eenvoudige was: 'being drunk'. De boeken van Redford en Kelly maken echter duidelijk dat, ondanks of misschien wel dankzij alle dronkenschap, de Society of Dilettanti van grote culturele betekenis was, en dat zij haar motto 'Grecian Taste and Roman Spirit' bepaald niet voor niets voerde.

De Society of Dilettanti, waarvan de geschiedenis uitzonderlijk goed is gedocumenteerd, was een mooi voorbeeld van de in het achttiende-eeuwse Engeland prominente cultuur van de 'amateur' en de 'dilettant', aanduidingen die in latere tijden een pejoratieve connotatie hebben gekregen die zij in de eeuw van de Verlichting nog niet

hadden. Waar de Engelse academies niet in de schaduw konden staan van de Franse, en de universiteiten – men herinnert zich hoe Gibbon in zijn autobiografie opmerkte dat zijn periode in Oxford 'the most idle and unprofitable' van zijn hele leven was geweest²² – bepaald geen bolwerken van vernieuwing waren, daar bruiste het in de zich razendsnel uitbreidende amateurgenootschappen van het intellectuele leven. De Engelse 'Dilettante Culture' (Kelly) vermengde vermaak en sociabiliteit met serieus onderzoek, connoisseurschap met wetenschappelijke en antiquarische belangstelling, en bestreek tal van terreinen: van natuurwetenschappelijk onderzoek tot het verzamelen van kunst. De geschiedenis van de Society of Dilettanti maakt duidelijk dat dit soms prachtige resultaten opleverde. Het belangrijkste voorbeeld daarvan was de leidende rol die dit genootschap speelde in de sterke geografische verbreding van de belangstelling voor de oudheid. Waar de aandacht voorheen sterk op Rome gericht was geweest, daar droegen de Dilettanti er aanzienlijk toe bij dat men zich nu ook op Griekenland en op het nabije oosten begon te oriënteren.²³ Wellicht het meest spectaculaire resultaat van hun inspanningen op dit gebied was de door de Dilettanti ondersteunde publicatie van de drie delen *Athenian antiquities* (1762-1794) van James Stuart en Nicholas Revett. Deze schitterende 'proto-archeological folios' (Redford) waren gebaseerd op uiterst nauwkeurige meet-

20 Tot de belangrijke publicaties op dit terrein behoren: Philip Ayres, *Classical culture and the idea of Rome in eighteenth-century England* (Cambridge 1997); Jeremy Black, *Italy and the Grand Tour* (New Haven en Londen 2003); Jonathan Scott, *The pleasures of antiquity. British collectors of Greece and Rome* (New Haven en Londen 2003) en Vicky Coltman, *Fabricating the antique. Neoclassicism in Britain, 1760-1800* (Chicago en Londen 2006).

21 Bruce Redford, *Dilettanti. The antic and the antique in eighteenth-century England* (Los Angeles 2008); Jason M. Kelly, *The Society of Dilettanti. Archaeology and identity in the British Enlightenment* (New Haven en Londen 2009)

22 Edward Gibbon, *Autobiography of Edward Gibbon as originally edited by Lord Sheffield. With an Introduction by J.B. Bury* (Oxford 1972) 36.

23 De grote rol van de Britten in het achttiende-eeuwse archeologische onderzoek en in de handel in antiquiteiten in Rome en omstreken wordt uitputtend behandeld in Iliria Bignamini en Clare Hornsby, *Digging and dealing in eighteenth-century Rome* (2 dln., New Haven en Londen 2010).

technieken en presenteerden de veelal nog onbekende oudheden van Athene visueel op een ‘wetenschappelijke’, dat wil zeggen zo onopgesmukt mogelijke manier. De folianten zouden grote invloed op de Engelse ‘Greek Revival’ uitoefenen.²⁴ De Dilettanti bewogen zich echter ook op gewaagder terrein. Zo publiceerden zij in de jaren 1780 Richard Payne Knights *Discourse on the worship of Priapus*, een pikant werk dat bol stond van Gibboniaans anti-clericalisme. Mede door dit soort frivoliteiten kon het gebeuren dat de verlichte en kosmopolitische Dilettanti aan het eind van de eeuw steeds vaker werden bespot als onpatriottische en pretentieuze hedonisten, bijvoorbeeld in de bijtende en memorabele karikaturen van James Gillray. Toch waren het niet dergelijke karikaturen die het ‘antique dilettantism’ (Redford) uiteindelijk de das om deden, maar was dat een opkomende cultuur van professionalisme. Hoewel Redford en Kelly hierover van mening verschillen, lijkt het duidelijk dat Payne Knights optreden in 1816 bij de hoorzittingen over de mogelijke verwerving van de Elgin Marbles door de staat, waar hij als enige volhield dat het hier om tweederangs materiaal ging en publiekelijk werd vernederd, een definitieve slag aan het prestige van de charmante Engelse antiquiserende amateurs heeft toegebracht.

De professionalisering van de omgang met de oudheid was op het moment dat Payne Knight zijn afgang in Londen beleefde het verst voortgeschreden in Duitsland. Daar was aan het einde van de achttiende eeuw, vooral door toedoen van universitaire hoogleraren als Christian Gottlob Heyne (Göttingen) en Friedrich August Wolf (Hal-

le), een methodisch strenge en verre van amateuristische *Altertumswissenschaft* tot ontwikkeling gekomen. Voor de moderne wetenschappelijke bestudering van zowel de Griekse als de Romeinse oudheid is dat zonder twijfel van nauwelijks te overschatten betekenis geweest. Het blijft desalniettemin opmerkelijk dat intellectuele giganten als Winckelmann en Goethe, die we ook tegenwoordig nog steeds exemplarisch achten voor de Duitse cultus van de klassieke oudheid, slechts heel zijdelings met het academische wetenschappelijke milieu verbonden waren. In haar monografie *Winckelmann and the invention of antiquity* probeert Katherine Harloe te laten zien hoe ingewikkeld de verhouding tussen het werk van Winckelmann en de kort na diens vroege dood – hij werd in 1768 onder nog steeds niet helemaal opgehelderde omstandigheden in Triëst vermoord – snel tot ontwikkeling komende *Altertumswissenschaft* was.²⁵ Harloe, die heel zwaar leunt op het vele onderzoek dat al naar leven en werk van Winckelmann is gedaan, volgt de uit een bescheiden milieu afkomstige Winckelmann (zijn vader was schoenmaker) vanaf jonge leeftijd. Zij laat zien dat zijn uitzonderlijke loopbaan bovenal afhankelijk was van twee achttiende-eeuwse contexten: ten eerste de koninklijke en adellijke patronagecultuur – niet voor niets droeg hij zijn hoofdwerk, de *Geschichte der Kunst des Altherthums*, aan de keurvorst van Saksen op – en ten tweede de geleerde en kosmopolitische Republiek der Letteren. Hoewel hij later gevierd zou worden als grondlegger van zowel de moderne kunstgeschiedenis als van de moderne archeologie, getuigde Winckelmanns werk

24 Zie ook: Susan Weber Soros ed., *James ‘Athenian’ Stuart 1713-1788. The rediscovery of antiquity* (New Haven en Londen 2006).

25 Katherine Harloe, *Winckelmann and the invention of antiquity. History and aesthetics in the age of Altertumswissenschaft* (Oxford 2013).

niet direct van de methodische strengheid die thans met wetenschap wordt geassocieerd. Om dat te beseffen heeft men zich slechts zijn lyrische en homo-erotisch getinte beschrijvingen van klassieke beelden in herinnering te roepen, maar evenzeer het gemak waarmee hij, in de trant van de filosofische geschiedschrijving, de ontwikkeling van de kunst van de oudheid in een algemeen schema onderbracht. Uiteindelijk draaide bij Winckelmann, zo betoogt Harloe, heel veel om de rol van de verbeelding, die hij onmisbaar achtte bij het aaneensmeden van de overgeleverde fragmenten van de klassieke beschaving tot een begrijpelijk en zinvol geheel.

Katherine Harloe, *Winckelmann and the invention of antiquity. History and aesthetics in the age of Altertumswissenschaft* (Oxford 2013)

Het was juist over de legitimiteit van een dergelijk gebruik van de historische verbeelding, zo laat Harloe zien, dat de latere beoefenaren van de Altertumswissenschaft krachtig van mening verschilden. Dat Winckelmann in zijn onderzoek bijzonder slordig was geweest en dat veel van

zijn bevindingen door de snelle ontwikkeling van de kennis over de oudheid achterhaald waren, werd al kort na zijn dood algemeen aanvaard. Maar over zijn methode bleef men binnen de academische gemeenschap twisten. Heyne was van mening dat Winckelmann zich op een volstrekt onaanvaardbare manier door zijn geïdealiseerde beeld van de Griekse oudheid had laten meeslepen en dat zijn werk daarom wemelde van de ongefundeerde uitspraken. Voor een dergelijk gebruik van de speculatieve verbeelding diende, aldus Heyne, in een echte 'Wissenschaft des Altertums' geen plaats te zijn. Wolf echter, hoewel toch vooral bekend als een nauwgezet filoloog, kwam uiteindelijk tot de conclusie dat de bestudering van de oudheid zonder het gebruik van de verbeelding een dorre en futiele exercitie zou worden en prees daarom Winckelmanns *ingenium* met grote uitbundigheid. Harloe geeft er nauwelijks blijk van te beseffen dat deze problematiek zich veel verder uitstreckte dan haar bespreking van het beperkte debat tussen Heyne en Wolf zou doen vermoeden.

Dat de spanning tussen enerzijds de steeds gedetailleerder en betrouwbaarder wetenschappelijke kennis en anderzijds de historische verbeelding en een 'levende' oudheid in veel breder kring werd ervaren, bewijst Martin Dönike in zijn studie over de omgang met de recente wetenschappelijke kennis over de oudheid in het laat-achttiende-eeuwse centrum van de Duitse klassiekencultus: Weimar.²⁶ Door middel van een gedetailleerde en systematische analyse van de in belangrijke publicaties ter beschikking komende oudheidkundige kennis en het gebruik dat daar in Weimar van werd gemaakt, laat Dönike zien

²⁶ Martin Dönike, *Altertumskundliches wissen in Weimar* (Berlijn en Boston 2013).

dat Wieland, Herder, Goethe, Schiller en de mindere goden van de 'Weimarer Klassik' voortreffelijk op de hoogte waren van de laatste wetenschappelijke inzichten.²⁷ Hij wijst er echter ook op dat die nieuwe kennis veelal als hooguit een ambivalente zegening werd ervaren. De steeds grotere toename van detailkennis over de oudheid had, zo schreef Goethe in 1813 bezorgd, een proces in gang gezet 'wodurch das der Vergangenheit inwohnende Leben immer mehr ertödtet, das Zusammenhängende zersplittert, dem Gefühl entrissen und blos in die Studirstuben gezogen wird'(20).

Geschiedenis en politiek

Lang voordat de opkomst van de Duitse Altertumswissenschaft de bestudering van de klassieke oudheid onherkenbaar zou veranderen en professionaliseren, hadden zich al belangrijke nieuwe perspectieven aangediend in de achttiende-eeuwse geschiedschrijving over de oude Grieken en Romeinen. Dat althans is de stelling die met veel overtuigingskracht wordt uiteengezet in de bundel *Reinventing history. The Enlightenment origins of ancient history* en die sindsdien in een aantal andere belangrijke publicaties nader is uitgewerkt.²⁸ Deze

27 De centrale rol van het boek in de verbreiding van kennis over de oudheid tot het einde van de achttiende eeuw was onlangs ook het onderwerp van een tentoonstelling in het Louvre: Elisabeth Décultot ed., *Musées de papier. L'Antiquité en livres 1600-1800* (Parijs 2010).

28 James Moore, Ian Macgregor Morris en Andrew J. Bayliss ed., *Reinventing history. The Enlightenment origins of ancient history* (Londen 2008). Zie verder Chrysanthi Avlami, Jaime Alvar en Mirella Romero Recio ed., *Historiographie de l'antiquité et transferts culturels. Les histoires anciennes dans l'Europe des XVIIIe et XIXe siècles* (Amsterdam en New York 2010); Tristan Coignard, Peggy Davis en Alicia C. Montoya ed., *Lumières et histoire. Enlightenment and history* (Parijs 2010); Alexandra Lianieri ed., *The Western time of ancient his-*

grote aandacht voor de verlichte geschiedschrijving over de klassieke oudheid dankt vanzelfsprekend veel aan de 'classical turn' in het algemeen, maar is daarenboven ook duidelijk beïnvloed door het grote project waar J.G.A. Pocock de laatste decennia aan heeft gewerkt: het plaatsen van Edward Gibbons *Decline and fall of the Roman Empire* – waarschijnlijk het enige achttiende-eeuwse geschiedwerk dat nog steeds op ruime schaal wordt gelezen – in de breedst mogelijke historiografische contexten.²⁹ Waar Pocock echter vanuit het oeuvre van een groot historicus de context exploreert, daar richten de auteurs van *Reinventing history* zich van meet af aan op de vele naar hun mening ten onrechte in vergetelheid geraakte achttiende-eeuwse historici van de oudheid. Behalve door het recente werk van Pocock hebben zij zich daarbij ook – net als Pocock zelf overigens – laten inspireren door de visie op de ontwikkeling van de achttiende-eeuwse historiografie van de geniale Italiaanse geleerde Arnaldo Momigliano. Voor Momigliano, en ook voor veel auteurs in *Reinventing history*, lag de grote originaliteit van de achttiende-eeuwse geschiedschrijving in het combineren van twee benaderingen van het verleden die tot dan toe gescheiden waren geweest: enerzijds de traditie van het erudiete antiquarische onderzoek en anderzijds de (klassieke en humanistische) traditie van de verhalende geschiedenis. Momigliano zag die combinatie, zoals volgens hem vooral te

tory. Historiographical encounters with the Greek and Roman pasts (Cambridge 2011). Dat de nieuwe appreciatie van het belang van de achttiende-eeuwse geschiedschrijving over de oudheid inmiddels ook tot historiografische overzichtswerken is doorgedrongen, blijkt uit verschillende bijdragen in Sophie Bourgault en Robert Sparling ed., *A companion to Enlightenment historiography* (Leiden en Boston 2013).

29 Van Pococks *Barbarism and religion* zijn tot nu toe vijf delen verschenen (Cambridge 1999-2010).

vinden in Gibbons *Decline and fall*, als het fundament van de moderne geschiedbeoefening: 'Gibbon broke new ground not by his ideas on the fall of Rome, but by offering the treasures of erudition to the contemplation of the philosophical historian'.³⁰

James Moore, Ian Macgregor Morris en Andrew J. Bayliss ed., *Reinventing history. The Enlightenment origins of ancient history* (Londen 2008)

Reinventing history maakt duidelijk dat de synthese van antiquarische eruditie en historisch narratief al lang voor Gibbon tot stand kwam en reconstrueert een hele vergeten wereld van achttiende-eeuwse geschiedschrijving over de oudheid. Hoewel de bundel ook aandacht aan andere Europese landen besteedt, domineert Engeland. Daar werd al vanaf rond 1700 een vernieuwende geschiedschrijving over het oude Rome ontwikkeld door auteurs als Laurence Echard, William Wotton en Nathaniel Hooke. De werken die deze auteurs schreven vertelden enerzijds een voor een breed publiek bestemd verhaal over de Romeinse

geschiedenis, maar incorporeerden anderzijds ook met regelmaat nieuwe onderzoeksresultaten. In Nathaniel Hookes *The Roman history from the building of Rome to the ruin of the Commonwealth*, waarvan de eerste twee delen in 1738 en 1745 verschenen (veel later zouden nog twee delen volgen), werd bijvoorbeeld haarfijn uiteengezet dat het bij de Gracchische landhervormingen niet om een algemene herverdeling van particulier landbezit ging, maar om de herverdeling van de gemeenschappelijke grond, de *ager publicus* – een inzicht dat ten onrechte lange tijd aan Barthold Niebuhr is toegeschreven. Ook op het terrein van de Griekse geschiedenis blijken de achttiende-eeuwse Britten bijzonder actief te zijn geweest. Hier redt *Reinventing history* pioniers als Temple Stanyan, John Gillies en William Mitford uit de schaduw van de negentiende-eeuwse George Grote, ten onrechte vaak voorgesteld als een volstrekt originele pionier op het gebied van de geschiedschrijving over de Griekse oudheid. *Reinventing history* probeert echter niet alleen al deze verlichte historici van de oudheid aan de vergetelheid te ontrukken, maar analyseert hun werk ook heel nauwkeurig in een contemporaine context. Zo is er veel aandacht voor de wisselwerking tussen de narratieve geschiedschrijving over de oudheid en bijvoorbeeld de Grand Tour, de cultuur van het verzamelen van antiquiteiten en het archeologische onderzoek in Italië en later ook in Griekenland. Bovendien, zo laat deze bundel zien, was het niet alleen in de combinatie van eruditie en historisch narratief dat de achttiende-eeuwse geschiedschrijving over de oudheid vernieuwend was. Zij was dat ook in haar brede geografische oriëntatie, in haar comparatieve belangstelling, en in haar nadrukkelijke uitbreiding van het

³⁰ Arnaldo Momigliano, *Studies in historiography* (Londen 1966) 41.

werkkerrein van de historicus van de politiek naar de cultuur. *Reinventing history* bevrijdt, kortom, de achttiende-eeuwse beoefening van de oude geschiedenis van de last van een vooroordeel waar ook de verlichtingshistoriografie in het algemeen lang onder te lijden heeft gehad: namelijk dat zij amateuristisch, rationalistisch, oppervlakkig en ahistorisch geweest zou zijn.

Geen groot en oorspronkelijk historicus, maar wel een origineel politiek denker was de Schot Adam Ferguson, aan wie Iain McDaniel zijn subtiele en veel van de lezer eisende monografie *Adam Ferguson in the Scottish Enlightenment. The Roman past and Europe's future* heeft gewijd.³¹ Ferguson is een moeilijk te duiden denker, in wiens werk oude en moderne thema's onontwarbaar verstrengeld waren. Hij stond intellectueel, zoals McDaniel opmerkt, ergens tussen een 'classical, republican patriotism' en een 'forward looking science of politics' (2). Het is juist die ambivalentie die hem zo interessant maakt en zo typerend voor de voortdurende achttiende-eeuwse worsteling met de betekenis van zowel de klassieke oudheid als de moderniteit. Fergusons belangrijkste werken – het *Essay on the history of civil society* (1767) en de *History of the progress and termination of the Roman Republic* (1783) – maken duidelijk hoezeer gedurende de Verlichting politiek en geschiedschrijving, ook en misschien wel in het bijzonder die over de klassieke oudheid, nauw met elkaar verbonden bleven. Er was hier sprake van een wederzijdse liefde. Politici consulteerden met graagte historici wanneer zij zich voor moeilijke kwesties gesteld zagen. Zo verzocht de First Earl of Stanhope tijdens de debatten over

de Peerage Bill in 1719 de Franse abbé Votot, auteur van de in datzelfde jaar verschenen driedelige *Histoire des révolutions arrivées dans le gouvernement de la République romaine*, om informatie over de werking en samenstelling van de Romeinse senaat – vanzelfsprekend met het doel daar onmiddellijk politiek gebruik van te maken. Omgekeerd wezen historici voortdurend op het directe nut van hun geschriften en de universele betekenis van hun onderzoeken. Voor Ferguson wierp de Romeinse geschiedenis, en bovenal de ondergang van de Romeinse republiek, licht op de hele geschiedenis van de mensheid: 'to know it well, is to know mankind'. Fergusons geschriften tonen daarnaast eens te meer aan dat het idee van een ondubbelzinnige botsing tussen moderne en anti-moderne denkers in de achttiende eeuw veel te simplistisch is, en dat moderne en klassieke thema's vaak heel verrassende verbindingen aangingen, zoals dat tijdens de Querelle ook al het geval was geweest.

Ferguson was sterk gepreoccupeerd door de vraag op welke manier precies de geschiedenis van de val van de Romeinse republiek de achttiende eeuw lessen kon leren. Zijn idealisering van de martiale superioriteit van de ouden en zijn sombere evaluatie van de consequenties van de opkomst van de moderne commerciële samenleving hebben ertoe geleid dat hij vaak is beschouwd als een klassiek republikein. Dat is echter veel te eenvoudig en daarom misleidend. Ferguson achtte een terugkeer naar het republikanisme van de oudheid in de territoriaal omvangrijke monarchieën van het moderne Europa zowel onmogelijk als onwenselijk; zijn onwil om de opkomst van de commerciële samenleving als uitsluitend een positief verschijnsel te duiden was bovendien vele malen verfijnder van

³¹ Iain McDaniel, *Adam Ferguson in the Scottish Enlightenment. The Roman past and Europe's future* (Cambridge MA en Londen 2013).

aard dan het klassiek republikeinse gewee-
klaag over luxe en weelde.

Iain McDaniel, Adam Ferguson in the Scottish Enlightenment. The Roman past and Europe's future
(Cambridge MA en Londen 2013)

De kern van Fergusons denken moet, zoals McDaniel mooi laat zien, gezocht worden in zijn kritiek op de in de achttiende eeuw wijdverbreide gedachte dat het moderne Europa zich, met zijn machtsevenwicht tussen hoogontwikkelde middelgrote commerciële staten, definitief ontworsteld had aan het klassieke scenario van territoriale expansie en verrijking, gevolgd door revolutie en uiteindelijk door militair despotisme. Dit 'Enlightened narrative', zoals ontwikkeld door Montesquieu en tal van Schotse denkers, was in de ogen van Ferguson veel te optimistisch. Voor hem bleef de Romeinse overgang naar een militaire regering nog altijd 'a signal example of the vicissitudes to which prosperous nations are exposed.' In zijn analyse van het gevaar van de opkomst van militaire dictaturen naar Romeins model in de 'civilized and commercial nations' van het moderne

Europa, legde Ferguson sterk de nadruk op het feit de politieke degeneratie van Rome het gevolg was geweest van republikeinse expansiedrang, gecombineerd met een te ver doorgevoerd politiek egalitarisme.³² Het post-republikeinse Romeinse Principaat was, in de visie van Ferguson, gebaseerd op een gruwelijke alliantie van populaire en militaire krachten. Iets dergelijks zou, zo waarschuwde hij, ondanks alle verschillen met de oudheid zomaar weer in de moderne wereld kunnen gebeuren – en de loopbaan van de post-republikeinse keizer Napoleon Bonaparte zou later zijn ergste angsten bevestigen (Ferguson stierf in 1816). Voor de opkomst van Napoleon had Ferguson lang nagedacht over een manier om de vestiging van een ongebreidelde militaire dictatuur te voorkomen. Paradoxaal genoeg zocht hij die in de vormgeving van een militaire aristocratie, die de door de koophandel verzwakte gevoelens van vaderlandsliefde weer zou doen herleven en die het burgerlijke en het militaire bestuur onlosmakelijk met elkaar zou verbinden, zoals dat volgens hem ook in de vroege Romeinse republiek het geval was geweest. Zo bleef voor Ferguson de Romeinse geschiedenis het paradigma voor alle politieke reflectie.

Tot slot

Uit het bovenstaande moge duidelijk zijn dat de klassieke oudheid de afgelopen jaren op spectaculaire wijze is teruggekeerd

32 Over het achttiende-eeuwse denken over het probleem van de expansieve republiek en de cruciale rol die het Romeinse voorbeeld daarin bleef spelen verscheen onlangs ook Edward G. Andrew, *Imperial republics. Revolution, war, and territorial expansion from the English Civil War to the French Revolution* (Toronto etc. 2011).

in de verlichtingshistoriografie. Peter Gay blijkt het met zijn grote aandacht voor het achttiende-eeuwse belang van de klassieken achteraf gezien bij het juiste eind te hebben gehad. Sommige thema's waar hij in zijn *Enlightenment* veel aandacht aan besteedde, zoals de grote betekenis van klassieke filosofische stromingen als het Epicurisme en het Stoïcisme voor het denken van de Verlichting, zijn in recent onderzoek nadrukkelijk opnieuw en uitgebreid aan de orde gesteld.³³ Over het algemeen moet men echter constateren dat de manier waarop historici tegenwoordig met de betekenis van oudheid in de achttiende eeuw omgaan wezenlijk verschilt van Gays benadering van bijna een halve eeuw geleden.

In plaats van te zoeken naar de betekenis van 'de klassieke traditie' voor de genese van 'de moderniteit', zoals Gay dat deed, relativiseren en historiseren onderzoekers tegenwoordig deze beide categorieën. Hun belangstelling gaat niet langer uit naar de doorwerking van een monolithische klassieke traditie, maar naar de verschillende manieren waarop de eeuw van de Verlichting met de oudheid omging. Hoewel de achttiende-eeuwers zelf nog met regelmaat over 'de ouden' bleven spreken, maakt het recente onderzoek duidelijk dat er sprake was van een steeds genuanceerder beeld van de klassieken. Onder andere door de vooral in de tweede helft van de achttiende-eeuw snel groeiende kennis over het oude Griekenland was er steeds meer sprake van wat Jonathan Sachs onlangs een 'internally differentiated classicism' heeft

genoemd.³⁴ Het begrip oudheid zelf was dus dynamisch en aan voortdurende verandering onderhevig. Maar ook de receptie van de oudheid was verre van eenvormig: de omgang met de klassieken bewoog zich tussen de polen van volledige identificatie en totale verwerping, met een oneindig aantal varianten tussen deze twee uitersten in.³⁵ Ten slotte zijn onderzoekers zich steeds meer bewust van het feit dat ook het zoeken naar een eenvormige moderniteit een futiele exercitie is, omdat elke generatie een eigen invulling aan dit begrip geeft.

De hier besproken werken weerspiegelen de grote veranderingen die er in de bestudering van de achttiende-eeuwse omgang met de Griekse en de Romeinse oudheid hebben plaatsgevonden. De herinterpretatie van de Querelle des anciens et des modernes laat zien dat deze strijd zowel wezenlijker als ingewikkelder was dan lange tijd gedacht is en, wellicht belangrijker, dat er geen sprake was van een eenduidige en ondubbelzinnige triomf van de modernen – eerder zelfs van het tegendeel. In het verlichte narratief van de philosophes was en bleef er sprake van een diep gevoel van schatplichtigheid aan de klassieke beschavingen.³⁶ Uit de werken die zich richten op de bestudering van de verschillende intellectuele milieus waarbinnen de belangstelling voor de oudheid gestalte kreeg, wordt duidelijk dat de Latijnse Republiek der Letteren, de Engelse dilettantencultuur, en de

33 Zie bijvoorbeeld Thomas M. Kavenagh, *Enlightened pleasures. Eighteenth-century France and the new Epicurianism* (New Haven en Londen 2010); Louise Shea, *The Cynic Enlightenment. Diogenes in the salon* (Baltimore 2010); Christopher Brooke, *Philosophic pride. Stoicism and political thought from Lipsius to Rousseau* (Princeton en Oxford 2012).

34 Jonathan Sachs, *Romantic antiquity. Rome in the British imagination, 1789-1832* (Oxford 2010) 11.

35 Zie bijvoorbeeld Kostas Vlassopoulos, 'Constructing antiquity and modernity in the eighteenth century. Distantiation, alterity, proximity, immanency', in: Lin Foxhall, Hans-Joachim Gehrke en Nino Luraghi ed., *Intentional history. Spinning time in ancient Greece* (Stuttgart 2010) 343-360.

36 De verdere ontwikkeling van dit debat na de Verlichting wordt besproken in Neville Morley, *Antiquity and modernity* (Malden etc. 2009).

jonge Duitse Altertumswissenschaft ieder een geheel eigen manier van omgang met aspecten van de oudheid ontwikkelden. Daarnaast zag de achttiende eeuw zowel de opkomst van nieuwe vormen van narratieve geschiedschrijving over Griekenland en Rome, als het voortbestaan van de traditionele nauwe band tussen politiek en geschiedenis. Dat laatste was vooral evident in het historiserende politieke denken van de eeuw van de Verlichting. Daar bleef het klassieke republikanisme in zijn vele varianten van cruciale betekenis, of dat nu als inspiratiebron of als afschrikwekkend voorbeeld was. Wie deze rijke literatuur overziet, kan slechts dankbaar zijn voor de nieuwe manieren waarop zij de grote betekenis van de klassieke oudheid voor de Verlichting aan de orde stelt. Tegelijkertijd echter roept zij de klemmende vraag op hoe het toch mogelijk is dat prominente historici de Verlichting nog immer blijven voorstellen als het evidente en onproblematische begin van onze eigen moderniteit.³⁷

Over de auteur

Wyger R.E. Velema is als Jan Romein hoogleraar en als universitair hoofddocent verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is gespecialiseerd in de geschiedenis van de achttiende eeuw, in het bijzonder die van het politieke denken. Op dat terrein publiceerde hij o.a. *Enlightenment and conservatism in the Dutch Republic. The political thought of Elie Luzac (1721-1796)* (1993) en *Republicans. Essays on eighteenth-century Dutch political thought* (2007). E-mail: wre.velema@uva.nl.

³⁷ Men denke hier aan het werk van Jonathan I. Israel, meest recentelijk diens *Democratic Enlightenment. Philosophy, revolution, and human rights 1750-1790* (Oxford 2011), maar ook bijvoorbeeld aan Anthony Pagden, *The Enlightenment and why it still matters* (Oxford 2013).